

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13924093>

O‘QUVCHILAR IJTIMOIYLASHUVINI RIVOJLANTIRISH PEDAGOGIK MUAMMO SIFATIDA

Pardayev Bekmurat

Nizomiy nomidagi TDPU,

Boshlang‘ich ta’limda ona tili va uni o‘qitish metodikasi kafedrasida dotsenti

АННОТАЦИЯ

В данной статье освещается проблема социализации личности, обсуждается роль социализации в развитии личности, факторы и этапы социализации. Также в статье описаны агенты социализации, их функции и роль в развитии личности, государства и общества.

Ключевые слова: социализация, факторы социализации, агент, этапы социализации, социальная среда, критерии социализации, первичные и вторичные агенты.

ANNOTATION

This article covers the problem of personality socialization, discusses the role of socialization in personality development, factors and stages of socialization. The article also describes the agents of socialization, their functions and role in the development of personality, state and society.

Keywords: socialization, factors of socialization, agent, stages of socialization, social environment, criteria of socialization, primary and secondary agents.

Jahonda bola huquqlarini himoya qilish, ularning har tomonlama uyg‘un rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish, pedagog va ota-onalarning farzand ta’lim-tarbiyasidagi majburiyatlarini oshirishga alohida e’tibor qaratilmoqda. Mamlakatimizda shaxs ijtimoiylashuviga ustuvor vazifa sifatida qaraladi. Bu xususida

O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoev “Sayyoramizning ertangi kuni, farovonligi farzandlarimiz qandayinson bo‘lib kamolga etishi bilan bog‘liq. Bizning asosiyvazifamiz–yoshlarning o‘z salohiyatini namoyon qilishi uchun zarur sharoitlar yaratishdan iborat”,-deb ta’kidlaydi [1;2].

Ajdodlarimiz o‘tmishda shaxs ijtimoiylashuvining pedagogik-psixologik qonuniyatlarini alohida fan sifatida o‘rganmagan bo‘lishsada, ularning asarlarida mazkur holatlarning yoritilishi va tahlili kuzatiladi. Buyuk mutafakkir Forobiyinsonning shaxs yakka holda hech qachon asl ma’noda baxtli bo‘lolmasligi, uning ijtimoiytabiati xususida shunday yozadi: «Har bir inson o‘z tabiati bilan shunday tuzilganki, u yashash va oliy darajadagi yetuklikka erishmoq uchun ko‘p narsalarga muhtoj bo‘ladi; uning bir o‘zi bundaynarsalarni qo‘lga kirita olmaydi, ularga ega bo‘lish uchun insonlar jamoasiga ehtiyoji tug‘iladi»[2;159].

Hozirgi zamon fanida ijtimoiylashuv atamasi shaxsga nisbatan ilk bor amerika sotsiologi F.G.Giddingsning 1887-yilda nashr qilingan «Ijtimoiylashuv nazariyasi» asarida qo‘llanilgan. Ijtimoiylashuv Giddings nuqtai nazaricha, “inson materialini jamiyat hayotiga tayyorlashda individ xarakteri yoki ijtimoiy tabiatini rivojlantirishni anglatadi.

Ijtimoiylashuv bevosita joylardagi ijtimoiylashtirish agentlarining intellektual darajasi bilan belgilanadi, jarayonning ilmiy asosda tashkil qilinishi, avvalambor, shaxsning o‘zi, qolaversa, butun jamiyat manfaatlariga xizmat qiladi. Ma’lum bo‘ladiki, shaxs shakllanishi, rivojlanishida ijtimoiylashuv agentlarining muhim o‘rni mavjud.

Ijtimoiylashuv agentlari–bu o‘quvchini ijtimoiyrollarga o‘rgatishga mas’ul bo‘lgan insonlar toifasi. Ijtimoiylashuv agentlari o‘quvchining ijtimoiylashuvi vazifalarini anglab etishiga yordam beradi. Odatda ular birlamchi va ikkilamchi agentlar sifatida ikki toifaga ajratiladi. Birinchisi–bu o‘quvchining yaqinlari. Birlamchi agentlar muloqot uslubi va psixologik ta’sir doirasiga ko‘ra yaqin bo‘lib, ular o‘quvchida o‘z xarakteri hamda individual turmush tarzini shakllantirishga bevosita yordam beradi. Ular ota-onalar, qaerda istiqomat qilishidan qat’iy nazar qarindoshlari,

o'zi va ota-onalarining tanishlari, qo'shnilar, sinfdosh-tengdoshlari, o'qituvchi-tarbiyachi, murabbiylari, shifokorlar va boshqalar. Har bir agent uning oldiga qo'yilgan o'ziga xos muayyan ijtimoiyrol yoki vazifani bajaradi. Masalan, ota bolaning yaxshi, qulayyashashi uchun zarur bo'lgan vositalarni ishlab topsa, ona oilaning psixologik qulayligini ta'minlaydi, do'sti ko'makdosh, maslahatchi, himoyachi, o'qituvchi bilimi, darslariga mas'ul, shifokor salomatligi to'g'risida g'amxo'rlik qiladi.

V.P.Efroimson ota-onalarni asosiy ijtimoiylashtirish agentlari sifatida ko'radi. Uningcha, asosiy agentlar ijodkor shaxslar bo'lsa, bolalar ko'proq mustaqillik, ikkilanish va tavakalchilikka moyil bo'lishi, shuningdek asosiy agentlar intellektual kasb egalari bo'lishsa, bu kabi oila farzandlarining aksariyati umume'tirof etiladigan axloqiy standartlarga amal qiladigan shaxslar bo'lib etishadi(7;169).

Ikkilamchi ijtimoiylashuv agentlari boshlang'ich sinf o'quvchisi bilan bevosita muloqot va psixologik ta'sirda vaqt va masofa nuqtai nazaridan imkoniyatlari nisbatan chegaralangan bo'ladi. Ikkilamchi agentlar boshlang'ich sinf o'quvchisi bilan o'zaro muloqotda rasmiy munosabatga asoslanadi. Ba'zan ikkilamchi agentlar boshqa birlamchi ijtimoiylashuv agentlariga nisbatan boshlang'ich sinf o'quvchisi uchun yaqin va aziz insonga aylanishi mumkin. Ular o'rtasida uzoq yillik samimiyva o'zaro hurmaga asoslangan do'stona munosabatlar shakllanishi tajrida kuzatiladi. Ikkilamchi agentlar o'ziga xos ta'sir kuchiga ega:

-maktab o'qitish asosida o'quvchilarga kelajakda tanlaydigan kasblari uchun zarur bo'lgan bilimni egallashga xizmat qiladi;

- mahalla, machit diniy va dunyoviy ijtimoiy qadriyatlarga amal qilishni o'rgatadi;

- mehnat jamoalari insonni kun tartibiga amal qilish, o'z mehnatidan rohatlanish hissini tarbiyalaydi;

-huquq-tartibot xodimlari shaxsning qonunlarni hurmat qilishini ta'minlaydi;

- OAV o'quvchilarni dunyodan xabardor qiladi;

- davlat o'quvchilarning hayotlarini qonunga mos tarzda tashkil qiladi.

Ijtimoiylashuvning birlamchi va ikkilamchi agentlari bo'lgani kabi ixtimoiylashuv jarayoning ham birlamchi va ikkilamchi shakllari ajratiladi. Birlamchi ijtimoiylashuv

– shaxslararo munosabatlardan iborat bo‘lsa, ikkilamchisi esa ijtimoiy munosabatlar sohasini qamrab oladi. Shaxsning o‘zi esa ham birlamchi, ham ikkilamchi ijtimoiylashuv agenti bo‘lishi mumkin. Birlamchi ijtimoiylashuv bola tug‘ilgan paytidan uning voyaga etgunga qadar bo‘lgan davrni o‘z ichiga oladi. Ikkilamchi ijtimoiylashuv o‘quvchining asosiyta’limdan keyingi butun umri mobaynida davom etadi va oldin o‘zlashtirgan me’yor va qadriyatlarning buzilishi yoki o‘zgarishi bilan harakterlanadi. Ijtimoiylashuv bosqichlari to‘g‘risidagi mushohadalar mamlakatimiz pedagogikasi va psixologiyasiga doir manbalarda ham o‘z ifodasini topgan.

Ikkilamchi agentlardan farqli o‘laroq birlamchi agentlar o‘zaro vazifalarni almashtirish yoki to‘ldirishi mumkin. Birlamchi agentlar universal, ikkilamchi agentlar esa ixtisoslashgan bo‘ladi. Masalan, ota-onalar va tengdoshlar ko‘pincha biri boshqasining vazifalari bajaradilar. Ba’zan hayotda qarindosh-urug‘lar ota-onalarning ijtimoiyvazifalarini o‘z zimmalariga olishlari ham kuzatiladi. Ammo ikkilamchi agentlar xususida bunday deb bo‘lmaydi, chunki ular tor doirada ixtisoslashgan: shifokor yoki o‘qituvchi bo‘lolmaydi. Birlamchi ijtimoiylashuv agentlari esa universaldir. Bu ijtimoiylashuv agentlari o‘rtasidagi yana bir farq shundaki, ikkilamchi ijtimoiylashuv agentlari o‘z rolini bajarish uchun haq oladilar, lekin birlamchi ijtimoiylashuv agentlari vazifalari uchun mablag‘ talab qilmaydi.

B.Pardayevning e’tiroficha, shaxsning rivojlanishida ijtimoiylashuv agentlarining roliga past nazar bilan qarash mumkin emas. Shu bois ota-onalar, o‘qituvchilar va ularning o‘rnini bosuvchi birlamchi agentlar o‘quvchining ijtimoiylashuvi masalasiga jiddiyqarashlari, ularni har tomonlama qo‘llab-quvvatlashlari kerak bo‘ladi[9;54]..

Jamiyat murakkab organizmga o‘xshaydi, organizmda o‘z hayotini o‘tab bo‘lgan hujayralar o‘rniga yangilari kelgani kabi jamiyatda ota-onalari va boshqa katta yoshdagilar o‘rnini yangi avlod vakillari egallaydi. Yoshlar ijtimoiymuhitning to‘laqonli mustaqil va faol a’zolariga aylanishlari uchun muayyan ijtimoiylashuv bosqichlarini bosib o‘tishi talab qilinadi. Jaloliddin Rumiy shaxs samarali ijtimoiylashuvida bolaning homilalik davri, oiladagi ijobiy muhit, ta’lim maskani hamda iqtidorli ustozning roli singari muhim to‘rt bosqichni ajratib ko‘rsatadi. Alloma

sanab o‘tilgan omillarni o‘zaro mushtaraklikda amalga oshirish zarurligini, ulardan birortasining nomukammalligi shaxs ijtimoiy kamolotiga putur etkazishini ta’kidlaydi.

Ijtimoiylashuv jarayonining har bir bosqichi muayyan ijtimoiy rollarni o‘zlashtirish, yangi maqomga ega bo‘lish bilan harakterlanadi. Birlamchi ijtimoiylashuvda axborotlarni egallash imkoniyatlari o‘quvchining biologik intellektual parametrlari, reaksiya vaqti, diqqati, xotirasiga bog‘liq bo‘ladi. Biroq ulg‘aygani sari biologik instinklarining roli kamayib, ijtimoiy omillarning o‘rni va roli shunchalik ortib boradi, Jumladan, kichik maktab yoshi bilan bog‘liq bosqichda bolaning oila doirasidagi rivojlanish imkoniyatlari yakuniga etadi, endi maktab uni bo‘lg‘usi faoliyatiga oid bilimlar, ko‘nikmalar, madaniy qadriyatlar bilan qurollantiradi. Bu bosqich–shaxs ijtimoiylashuvining asosiy davri sanalib, unda o‘quvchi shaxsiga xos sifatning 70%ini o‘zlashtiradi. Aynan shu davrda o‘quvchida o‘z Meni shakllanadi, bu bosqichdagi ijtimoiylashuv jarayoniga e‘tiborsizlik tuzatib bo‘lmas oqibatlariga olib kelishi mumkin.

R.A. Mavlonova ijtimoiylashuv bosqichlarini dastlabki ikki yil, maktabga borish, o‘smirlik yoshi, yoshlik kabi davrlarga ajratadi [3;152]. A.V.Mudrik, I.S.Kon, N.M.Egamberdiyeva va boshqalar esa o‘smirlik va o‘spirinlik davrini alohida ajratib ko‘rsatishadi. Ba’zi olimlar birlamchi ijtimoiylashuv-bolalik davri va ikkilamchi ijtimoiylashuv-yetuklik va o‘rta yoshni ajratib ko‘rsatishadi. Biz A.V. Mudrikning ijtimoiylashuv jarayonlari bosqichlariga nisbatan ifodalagan fikrlariga qo‘shilgan holda, quyidagi ijtimoiylashuv jarayoni yosh bosqichlarini ajratib ko‘rsatamiz: go‘daklik, kichik bog‘cha yoshi, maktabgacha, kichik maktab yoshi, o‘smirlik, ilk yoshlik, bolalik, co‘ngra yoshlik, etuklik, keksalik, qarilik yoshi, shuningdek uzoq umr ko‘ruvchilar.

Bundan tashqari, A.V.Mudrik o‘z ilmiy izlanishlarida shaxs ijtimoiylashuvini mehnat munosabatlari nuqtai nazaridan mehnatga qadar; bolalik, o‘smirlik, mehnat davri; etuklik hamda mehnatdan keyingi keksalik ijtimoiylashuv davrlarini o‘zaro ajratishni taklif qiladi [4;74]. Ijtimoiylashuv bir bosqichdan ikkinchisiga o‘tgani sari subyekti o‘zi bilan jamiyat o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar kengayishining shohidi

bo'ladi. Shaxsning individuallashtirish davrida boshlang'ich sinf o'quvchisi sifatida o'z etakchi faoliyat turi, kommunikativ va kognitiv ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirish bilan bir qatorda o'z shaxsini namoyon etish me'yorlarni ishlab chiqish, individualligi bilan boshqalardan ajralib turish ko'nikmalarini o'zlashtiradi.

Turli xalqlarning tarixiy sharoiti, ijtimoiy faoliyat amaliyotida mavjud tafovutlarga qaramasdan, deyarli ularning barchasi uchun xos bo'lgan ikki bosqichli tipik jihat mavjud. Birinchisi—bu iqtisodiy mustaqil agent rolini o'zlashtirishni anglatadi, ikkinchisi shaxsning o'z oilasini qurishini naxarda tutadi. Bu jamiyat bardavomligini ta'minlashga qaratilgan insonning an'anaviy biologik turni davom ettirish jarayonidagi ishtirokini anglatadi. Olimlar insonlarning turmush darajasi ularning ijtimoiylashuviga ketadigan vaqt davomiyligi hamda sifatiga bevosita ta'sirini ta'kidlashadi. Shu sabab, aksariyat tadqiqotchilar asosiy diqqatlarini bolalik; xususan bog'cha va kichik maktab yoshi davri bilan bog'lashadi.

Maqolada shaxs ijtimoiylashuviga ta'sir qiluvchi omillar xususida ham to'xtaldik. O'zbek tilining izohli lug'atida omil so'zi [arabcha-sabab, ta'sirchan kuch] "ish-harakat, voqea-hodisa, shu kabining yuzaga chiqishi, sodir bo'lishi uchun sabab bo'lgan narsa, sabab" sifatida talqin qilinadi [8;332]. Ijtimoiylashuv jarayonida o'quvchi jamoa bilan turli shakllardagi hamkorligi natijasida muayyan ta'sirga uchraydi. Ana shu ta'sirlar jamlanmasiga ijtimoiylashuv omillari deb yuritiladi. Manbalarda o'quvchi ijtimoiylashuvining irsiy-biologik hamda ijtimoiy omillari o'zaro farqlanadi. Boshlang'ich sinf o'quvchisi ijtimoiylashuvining muhim omili sifatida biologik omillar e'tirof etiladi. Ijtimoiylashuvda o'quvchining biologik mavjudot, tirik organizm ekanligi, uning rivojlanishi biologik va fiziologik qonuniyatlarga bo'ysunishini inobatga olmaslik mumkin emas. Ya'ni o'quvchi tabiatan irsiy meros qilib olgan ma'lum bir tug'ma sifat, xususiyatlarga ega bo'ladi. Mana shu meros qilib olingan biologik va fiziologik sifatlar o'quvchining ijtimoiylashuvi uchun zarur bo'lgan ijtimoiy rollarni o'zlashtirish darajasini belgilab beradi. Shu bois, biologik omillarning shaxs ijtimoiylashuviga bo'lgan ta'sirini ikkinchi darajali omillar sifatida e'tirof etish mumkin emas.

Shuningdek, A.V.Mudrik o'quvchi shaxsi ijtimoiylashuviga makon va zamon nuqtai nazaridan o'z ta'sirini ko'rsatadigan omillarni quyidagi to'rt guruhga ajratadi: megaomillar-koinot, sayyora, olam, Internet; makroomillar–mamlakat, elat, jamiyat, davlat; mezoomillar–katta guruhdagi odamlarning yashash hududi, o'rni va turmush tarzi bilan bog'liq holdagi ijtimoiylashuvi shart-sharoitlari, u yoki bu ijtimoiy-madaniyadoqadorligiga ko'ra; mikroomillar–oilal, mahalla, tengdoshlari, tarbiyachilar va boshqa mikro ijtimoiymuhit subektlari [5;48].

Hozirgi sharoitda sanab o'tilgan omillar o'z o'rinlarini ta'sir doirasi tobora oshib borayotgan OAV hamda Internet tarmog'i kabi ijtimoiylashtirish agentlariga bo'shatib bermoqda. Internet orqali o'quvchi-yoshlar tushib qolayotgan virtual olam oilada, o'qishda, sinfdoshlari davrasida real hayotda duch keladigan ichki va tashqi ziddiyatlarni engib o'tishi, kayfiyati, qarashlari, hayotiy pozitsiyalari, hissiyot va emotsiyalarini ifodalashiga o'z ta'sirini ko'rsatadi, unda internet-qaramlik holatini keltirib chiqaradi. Internetdagi pornografiya, zo'rovonlik, reaksiyon oqimlarning targ'iboti o'quvchi ijtimoiylashuviga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ular ta'sirida o'quvchi-yoshlar milliy va umumbashariy qadriyatlarga yot bo'lgan noaxloqiy va noinsoniy ishlarga qo'l urishgacha borib etishiga olib keladi. Aynan shuning uchun sog'lom ijtimoiylashuv masalsiga ijtimoiylashtirish agentlarining, ayniqsa jamoat tashkilotlari, ota-ona hamda o'qituvchilarning e'tiborlarini oshirishni zamon taqozo etmoqda..

E'tirof etilayotgan fikrlar nazariy va amaliy jihatdan katta qiziqish va ahamiyatga ega. Ko'rinib turibdiki, ijtimoiylashuv muhim pedagogik kategoriya sifatida shaxs, oila, millat, davlat va jamiyat tarqiyotini belgilovchi muhim ijtimoiy hodisa. Unda shaxs rivojlanishiga o'zining ijobiy yoki salbiy ta'sirini ko'rsatuvchi agent, bosqich va omillariga nafaqat o'qituvchilar hamda ota-onalarning alohida e'tibor qaratishi, balki davlat va nodavlat tashkilotlarining ijobiy munosabatlarini shakllantirish o'quvchilar muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvini ta'minlashning garovi hisoblanadi. Demak, o'quvchi ijtimoiylashuviga bo'lgan e'tibor yoki e'tiborsizlik nafaqat uning hayot yo'lini belgilashi balki millat va mamlakat istiqbolini ham belgilashini unutmaslik kerak.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. O‘zbekiston Prezidenti Shavkat Mirziyoevning «Kamolot» yoshlar ijtimoiyharakatining IV qurultoyidagi nutqi.1.07.2017-y.2-bet.
2. Abu Nasr Forobiy. Fozil odamlar shahri. –T.: Abdulla Qodiriynomidagi xalq merosi nashriyoti, 1993. –159- bet.
3. Mavlonova R., Raxmankulova N. Boshlanich ta’limda pedagogika, innovatsiya, integratsiya. O‘quv qo‘llanma, – T.: G‘.G‘ulom, 2013, 152-bet.
4. Мудрик А.В. Введение в социальную педагогику / уч. пособие. Пенза, Институт повышения квалификации, 1984. – 74 с.
5. Мудрик А. В. Социализация человека: учеб. пособие. 3-е изд., испр. и доп. М.: МПСИ ; Воронеж : МОДЕК, 2010. 48-бет.
6. Shodmonova Sh.S. Oilada kichik maktab yoshidagi bolalarni milliy qadriyatlar asosida axloqiy tarbiyalashning pedagogik asoslari. Ped. fan. nomz. ... diss. avtoref. – T.: O‘zPFITI, 2001. – 56 bet.
7. Эфроимсон В.П., “Генетика гениальности”.© ООО «Издательство АСТ», Москва, 2019. - 175 с.
8. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi” Davlat ilmiy nashriyoti.2006-yil. 178,332- bet.
9. Пардаев Б.У.Компоненты и факторы социализации школьников, <https://cyberleninka.ru/article/n/komponenty-i-factory-sotsializatsii-shkolnikov/viewer>